

Tadeusz Paleczny

POPULIZM W AMERYCE ŁACIŃSKIEJ

Wprowadzenie

Podjmując rozważania na temat populizmu w Ameryce Łacińskiej, należy uwzględnić kilka założeń. Po pierwsze, Ameryka Łacińska jest kulturowo, politycznie i ekonomicznie daleka od jednorodności. Funkcjonują tam różne społeczeństwa obywatelskie, kształtowane w stosunkowo długich procesach integracyjnych przez państwa mające jednakże ten sam, postkolonialny, republikański – z wyjątkiem Brazylii – rodowód. Genetycznie społeczeństwa krajów Ameryki Łacińskiej wyrastały na gruncie republikańskich, egalitarnych idei narodowo-wyzwoleńczych. Stąd idee „ludowładztwa”, władzy ludu legły u podłoża ideologii i doktryn politycznych każdego w zasadzie nowo tworzonego państwa. Populizm stał się elementem państwowotwórczym i jest nieodłącznym wyznacznikiem tendencji demokratycznych i republikańskich.

Po drugie, populizm latynoamerykański łączy się z dążeniami rewolucyjnymi, wolnościowymi i równościowymi. Różni się od europejskiego stopniem radykalizmu i zakresem społecznym. Stał się już w XIX stuleciu legitymacją wszelkich ruchów i dążeń wyzwoleńczych, w tym lewicowych, rewolucyjnych, ale również religijnych, wzniesionych przez kategorie społeczne pozbawione możliwości uczestnictwa w sprawowaniu władzy.

Po trzecie, populizm w krajach Ameryki Łacińskiej przejawia się w różnorodnych formach, stosunkowo późno przybierając kształty organizacyjne, legalistyczne, partyjne, wpisujące się w prawny porządek konstytucyjny. Populizm laty-

noamerykański do przełomu XX i XXI w. miał charakter ruchów kontestacyjnych, radykalnych form sprzeciwu społecznego, nieposłuszeństwa obywatelskiego. Coraz powszechniejsza stawała się zarazem tendencja do „zawłaszczania” przez autokratyczne rządy państw latynoamerykańskich haseł i programów populistycznych. Tym samym populizm latynoamerykański rozwijał się w dwóch kierunkach: oddolnym, radykalnym, rewolucyjnym oraz odgórnym, oficjalnym, rządowym. Obie odmiany populizmu różniły się od siebie, ale były też w wielu komponentach zbieżne. Ostatecznie zaczęły się łączyć w ostatniej dekadzie w społeczne i polityczne projekty demokratyzacji społeczeństw obywatelskich.

Te trzy grupy przyczyn spośród wielu innych, sprawiają, że w odróżnieniu od krajów europejskich, populizm latynoamerykański jest głównym i najważniejszym nurtem politycznym w większości – o ile nie we wszystkich – państwach tego regionu. Najważniejszą przy tym postacią populizmu latynoamerykańskiego były, i pozostają nadal – pomimo tego, że przekształcają się w partie polityczne – radykalne ruchy społeczne.

Natura i odmiany populizmu

Populizm jest rodzajem ideologii, doktryny i ruchu społeczno-politycznego, oznaczającego rządy w imieniu ludu i dla ludu. Lud oznacza w praktyce nie całe społeczeństwo obywatelskie, lecz warstwy chłopskie, agrarne, miejski proletariat. W wersjach neopopulistycznych pojęcie „ludu” odnosi się do społeczeństwa obywatelskiego, z wyłączeniem elit. Populizm jest często nie tylko egalitarny, lecz wręcz antyelitarny. Zderza się z interesami i aspiracjami warstw dominujących gospodarczo, kulturowo i społecznie. W przypadku Ameryki Łacińskiej populizm stał się doktryną realnej polityki w imieniu „upośledzonej” większości przeciwko oligarchii, elitom popieranym przez rozwinięte społeczeństwa zachodnie, głównie przez Stany Zjednoczone. Populizm towarzyszy nowym oddolnym, kontestacyjnym ruchom społecznym, wynosząc do władzy ludzi wywodzących się z dolnych warstw społecznych, takich jak prezydenci: Evo Morales w Boliwii, Hugo Chavez w Wenezueli czy Luiz Inácio Lula da Silva w Brazylii.

Nowe populistyczne ruchy społeczne w Ameryce Łacińskiej przyjmują różne formy, łączy je jednak motywacja oraz orientacja liderów i członków, zmierzająca do społecznej mobilizacji ludzi w celu zapobiegania negatywnym skutkom przemian globalizacyjnych. Populizm zarówno liderów nowych ruchów społecznych, jak i polityków latynoamerykańskich jest w dużej mierze alterglobalistyczny i antyamerykański. Globalizacja w wariacie amerykanizacji staje się punktem odniesienia populistycznie zorientowanych polityków, poszukujących nowej, alternatywnej, czy wręcz konkurencyjnej drogi dla zachodnich, amerykańskich, globalnych koncepcji „rozwoju zależnego”.

Nowe populistyczne ruchy społeczne, przybierają charakter coraz bardziej polityczny, konkurują z partiami politycznymi o miejsce w systemach władzy, zmieniają oblicze krajów Ameryki Łacińskiej. Stanowią zarówno zbiorową, polityczną, ale także indywidualną, psychiczną, emocjonalną, dramatyczną reakcję na niepokoje wywołane przez procesy globalizacyjne, rosnący udział Stanów Zjednoczonych w gospodarce, polityce i militarnym układzie sił w tym regionie świata. Niemniej ruchy i tendencje populistyczne w polityce państw latynoamerykańskich przynoszą różnorodne, także pozytywne następstwa. Wiele szczegółowych informacji na temat nowych ruchów społecznych w Ameryce Łacińskiej znaleźć można także w encyklopedii internetowej (Wikipedia). Część informacji w niniejszym tekście również pochodzi z tego źródła.

Po pierwsze, przyjmują rozwój technologiczny, gwałtowny skok zdolności komunikacyjnych, także międzykulturowych i międzycywilizacyjnych, jako zjawisko naturalne i korzystne. Wszystkie elementy światowej infrastruktury informatycznej, przekazy audiowizualne, interaktywna telewizja cyfrowa, Internet, łączność satelitarna, telefonia komórkowa, są nie tylko dostępne, ale służą utrzymywaniu łączności i pełnią funkcje instrumentalne w stosunku do głównych celów narodowych populistów w Wenezueli, Brazylii, Meksyku, Chile czy Argentynie. Populiści umiejętnie korzystają z mediów masowych, zdobywając wielki oddźwięk opinii publicznej i poparcie „milczącej”, aktywizującej się politycznie większości. Ruchy Chłopów bez Ziemi w Brazylii, zapatystów Meksyku, Tupamaros w Peru, Boliwii i Urugwaju, chavezizmu w Wenezueli, rosnąca rola bilivarianizmu w skali całego kontynentu – to przykłady tendencji populistycznych w polityce, prowadzące do zmian w strukturach władzy. Politycy, byli liderzy ruchów populistycznych, wywodzący się z „upośledzonych” warstw społecznych, wcześniej pozbawionych możliwości uczestnictwa w sprawowaniu władzy, przejmują w Ameryce Łacińskiej stanowiska prezydentów. Jednym z paradoksów populizmu latynoamerykańskiego, przy alterglobalistycznym, antyamerykańskim nastawieniu, jest korzystanie z możliwości, jakie niesie za sobą globalizacja. Globalizacja, przeciwko której część nowych ruchów populistycznych jest skierowana, wykorzystuje – w paradoksalny sposób – efekty niej samej, rezultaty światowego skoku technologiczno-informatycznego. Uczestnicy i liderzy nowych ruchów populistycznych w Ameryce Łacińskiej w celu przejęcia władzy lub poddania jej pod kontrolę nagminnie korzystają z przestrzeni wirtualnej, wszystkich dostępnych środków nowoczesnej technologii komunikacyjnej, odrzutowców, superszybkich pociągów, faksu, Internetu¹.

Po drugie, latynoamerykański populizm jest nie tylko następstwem, ale też przyczynia się do większej mobilności przestrzennej i społecznej ludzi w krajach Ameryki Południowej. Populiści uzyskują coraz większy wpływ na atrakcyjność

¹ O tych zjawiskach zob. szerzej: M. Castells, *Sila tożsamości*, tłum. S. Szymański, red. nauk. M. Marody, Warszawa 2009; C. Offe, *Nowe ruchy społeczne. Przekraczanie granic polityki instytucjonalnej*, tłum. P. Karłowicz, [w:] *Socjologia. Lektury*, red. P. Sztompka, M. Kucia, Kraków 2007, s. 218–224; A. Touraine, *Wprowadzenie do analizy ruchów społecznych*, tłum. J. Kubicka-Daab, [w:] *Władza i społeczeństwo*, t. 1, red. J. Szczupaczyński, Warszawa 1995.

jednych regionów Ameryki Łacińskiej, bądź jej brak w innych. Ogłaszają w Internecie listy miejsc i krajów, w których łamane są prawa człowieka, nie respektuje się zasad wolności osobistej, niszczy przyrodę lub nie przestrzega innych zasad współżycia społecznego. Okupują miejsca publiczne, przyciągają uwagę opinii publicznej, demonstrują w celu przyciągnięcia zainteresowania. Jednym słowem, posługują się – tak jak populistyczni politycy w celu zwiększenia własnej popularności – mediami. Neopopulizm staje się wytworem globalizacji, ale jest też istotnym elementem jej samoregulacji, narzędziem autokontroli.

Po trzecie, polityka populistycznych liderów państw latynoamerykańskich w istotny sposób skorelowana jest z istnieniem i działaniem międzynarodowych organizacji rządowych i pozarządowych. Szczególnie wyraźny jest związek z sektorem organizacji pozarządowych. Oznacza to rosnący udział populistów na arenie międzynarodowej i ich wpływ na politykę nie tylko własnych krajów, ale całego sektora krajów rozwijających się.

Po czwarte, działania populistów prowadzą do wzrostu poczucia nacjonalizmu politycznego i siły państwa. Jak stwierdził Zygmunt Bauman,

Jednym z najdonioślejszych aspektów przemian ponowoczesnych jest utrata przez państwo zdolności, potrzeby i woli przywództwa duchowego (w tym i moralnego). Rozmyślnie lub przez zaniechanie, dzisiejsze państwo puszcza samopas kontrstrukturalne siły socjalności, które starało się dawniej na przemian trzebić, ujarzmiac lub najmować na służbę².

„Konstrukturalne siły socjalności” to nic innego, jak ruchy populistyczne. „Konstrukturalizm” oznacza kontestacyjny, alternatywny, obywatelski, reformistyczny ruch polityczny skierowany przeciwko istniejącym prerogatywom instytucji państwowych. Ruch ten obejmuje wszelkie formy samorządności, samoobrony, uczestniczącej demokracji bezpośredniej. Państwa nie posiadają już ani monopolu, ani moralnej czy prawnej legitymacji do użycia przemocy przeciwko antypaństwowym dążeniom „sił socjalnych”. „Siły socjalne” są odpowiednikiem nowych form socjalizacji, uspołecznienia, mobilizacji grupowej, inicjatywy obywatelskiej i prerogatywą społeczeństwa demokratycznego. Nowe ruchy populistyczne stały się formą odpowiedzi ludzi na presję państwa, na rozdźwięk pomiędzy oczekiwaniami obywateli a rezultatami działalności rządu i instytucji publicznych.

Fazy rozwojowe populizmu w Ameryce Łacińskiej

W rozwoju populizmu w Ameryce Łacińskiej wyodrębniają się trzy fazy. Pierwsza wiąże się z tendencjami narodowo-wyzwoleńczymi, z dążeniami do uzyskania niepodległości, niezależności, poszukiwania przez społeczeństwa obywatelskie nowej drogi rozwoju. Jest to faza przypadająca na wiek XIX i początek XX. Symbolem

---

² Z. Bauman, *Etyka postmodernistyczna*, tłum. J. Tokarska-Bakir, Warszawa 1996, s. 186.

tych procesów był z jednej strony Simón Bolívar, a z drugiej Emiliano Zapato. W tej fazie pojawiły się pierwsze hasła solidaryzmu społecznego, uniwersalizmu kulturowego, budowy latynoamerykańskiej przestrzeni demokracji (wyrazicielem tych tendencji był m.in. Leopold Zea)³. Liderzy ruchów i ideologii lewicowych XIX i XX w. – Simon Bolívar, Jose Martiego, Jose Haya de la Torre – to krytycy nierówności społecznych, wyzysku ubogich, eksploatacji bogactw i surowców, zależności politycznej i ekonomicznej od krajów rozwiniętych. Populizm z tej fazy ma głównie charakter nacjonalistyczny, klasowy, antyimperialny.

Druga faza rozwoju populizmu była konserwatywna, totalitarna, autokratyczna, proamerykańska, z dominacją teorii i praktyki „zależnego rozwoju”. Na gruncie oporu społecznego, kontestacji, wyrosły ruchy lewicowe, radykalne, rewolucyjne, polityczne, kwestionujące zasady panującego porządku instytucjonalnego i politycznego. To faza przejściowa, wiodąca od totalitaryzmu do demokracji, w której dominują populistyczne ruchy wyzwolenia społecznego, rewolucyjne, maoistowskie, socjalistyczne, włącznie z militarnymi, bojowymi, takimi jak Świetlisty Szlak, Tupamaros. Populizm tej fazy ma charakter wolnościowy i opiera się na hasłach równouprawnienia społecznego. Jest to populizm rewolucyjny, kontestacyjny, zdominowany przez ruchy oporu. Charakterystykę wspomnianych tu trzech faz i rodzajów ruchów populistycznych w Ameryce Łacińskiej zawarto w poniższej tabeli.

Fazy rozwojowe ruchów populistycznych w Ameryce Łacińskiej

	I FAZA	II FAZA	III FAZA
STARY POPULIZM	narodowowyzwoleńcze, klasowe, rewolucyjne, wolnościowe masowe, totalne, całościowe, zmierzające do objęcia władzy		
NOWY POPULIZM		radykalne, lewicowe, terrorystyczne Tupamaros, Świetlisty Szlak przejściowe, transformacyjne	alterglobalizm, antyglobalizm, Chłopi bez Ziemi, neopopulizm, indianizm
			modernizacyjne, zmierzające do przejęcia kontroli nad władzą

Trzecia faza, to okres pomiędzy rokiem 1968 – kulminacyjną fazą rebelii społecznych – a czasem obecnym. Jest to faza działania ruchów populistycznych o kontynentalnym, ale także lokalnym zasięgu. Na radykalne ruchy wyzwolenia społecznego nakładają się ruchy demokracji, poszukiwania alternatywy. Postulaty wolności i równości, uzupełnione zostały przez hasła „lepszej organizacji spo-

³ L. Zea, *Filozofia dziejów Ameryki*, wybór i oprac. J. Wojcieszak, tłum. J. Hintz, Warszawa 1993 [tytuł org.: *Filosofia de la historia americana*, Mexico 1978].

łecznej”, demokratyzacji, uniwersalizacji, ożywienia etnicznego. W fazie tej najważniejsze są takie ruchy, jak neozapatyści w Meksyku, Ruch Chłopów bez Ziemi w Brazylii, indianizm w Boliwii, Ekwadorze, pequeros w Argentynie. Są to ruchy zdecentralizowane, pluralistyczne, policentryczne, wewnątrznie niejednorodne, w dużym stopniu populistyczne.

Najważniejsze cele tego populizmu to budowa nowego społeczeństwa bazującego na zasadach samorządności ludowej, egalitaryzmie, odrodzenie tożsamości etnicznej i podmiotowości ludów rodzimych, wprowadzenie zasad liberalizmu latynoamerykańskiego, wyrastającego na gruncie ruchów antyglobalistycznych. opiekuńczych państwa, podniesienia poziomu żądań, a zarazem radykalizmu społecznego. Polityka wewnętrzna sprzyjała rozwojowi konfliktów klasowych. Rosnąca destabilizacja polityczna, chaos gospodarczy oraz rosnące koszty realizacji zasad populizmu doprowadziły w 1955 r. do przewrotu wojskowego. Wszakże popularną wersją demokratyzacji kraju, przeciwstawiającą bogatych biednym, kreolską oligarchię indiańskim i metyskim warstwom chłopskim, konserwatystów liberałom, stał się peronizm.

Nowe ruchy populistyczne, przypadające na trzecią fazę rozwojową, są w pewnym zakresie kontynuacją starych tendencji wyzwolenia ludowego, ale różnią się od populizmu z pierwszej i drugiej fazy kilkoma istotnymi cechami. Prekursorzy populizmu latynoamerykańskiego, przenoszący europejskie czy azjatyckie wzorce sięgania po władzę w „imieniu ludu”, to Juan Domingo Peron w Argentynie oraz Getulio Vargas w Brazylii. Argentyński peronizm opierał się na przeciwstawianiu w polityce zagranicznej hegemonii gospodarczej i militarnej Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii czy Związku Radzieckiego, kontestacji koncepcji „rozwoju zależnego” i poszukiwania własnej „trzeciej drogi”. Brak wsparcia kapitału zachodniego, odcięcie od nowych technologii, systemów zarządzania, rynków zbytu, szybko jednak doprowadziły do krachu populistyczną drogę rozwoju gospodarczego.

Koniec XX w. to powrót populizmu w skali całego kontynentu w wersji neopopulistycznej. Neopopulizm to w pewnym sensie odmiana alterglobalizmu – jako krytycznej, kontestacyjnej reakcji na procesy modernizacji, standaryzacji, unifikacji. Latynoamerykański neopulizm tkwi głęboko korzeniami w oporze lokalnych środowisk społecznych i kulturowych przeciwko globalizacji w wersji amerykańskiej. Zasada się na niechęci społecznych „dołów” do proamerykańskich elit gospodarczych i politycznych. Neopopulizm posiada zarazem korzenie kulturowe wyrastające na podłożu ruchów indygenizmu, panindianizmu, ożywienia etnicznego i rasowego. Meksykański zapatyzm, wenezuelski chavezyzm czy brazylijski populizm Luiza Inácio Luli da Silvy, to emancypacyjne ruchy indiańskie i metyskie, aktywizujące zarazem ludność wiejską. Podobnie, neopopulizm Hugo Chaveza, który jest kontynuacją rewolucyjnego programu boliwarianizmu. Boliwarianizm z kolei, podobnie jak zapatyzm, wyrasta na podłożu dążeń rewolucyjnych chłopskich, indiańskich i metyskich dołów społecznych przeciwko rządowi oligarchii. Oznacza model demokratyzacji oparty na nacjonalizacji, etatyzmie oraz realizacji

programu państwa socjalnego. Podobnie rzecz ma się z polityką neopopulistyczną w Boliwii prowadzoną przez prezydenta Evo Moralesa.

Charakterystyka głównych latynoamerykańskich populistycznych ruchów społecznych

Spoglądając na aktualną mapę Ameryki Łacińskiej łatwo dostrzec, że populizm latynoamerykański ma korzenie w działalności ruchów społecznych w tym regionie. Tendencje populistyczne w nowych ruchach społeczno-politycznych oznaczają głęboką, ogólną tendencję stopniowej eliminacji rządów otwarcie broniących dzikiego neoliberalizmu i tradycyjnej, konserwatywnej polityki oraz zastępowanie ich rządami prowadzącymi politykę miękkiego neoliberalizmu, łączącymi go z różnymi formami polityki społecznej i kulturalnej⁴.

Latynoamerykański populizm nie jest zjawiskiem jednorodnym, często wydaje się bardzo odległy od europejskich czy amerykańskich koncepcji antyliberalnej, egalitarnej ideologii czy doktryny politycznej. Populizm w krajach Ameryki Łacińskiej to raczej rodzaj stałej praktyki politycznej, sposób na „urządzenie” demokracji, metoda włączenia do życia politycznego kategorii społecznie upośledzonych, głównie ludności metyskiej, indiańskiej, chłopskiej. Populizm latynoamerykański jest bardziej radykalny, rewolucyjny i demokratyczny niż określane tym mianem praktyki polityczne w krajach wysoko rozwiniętych⁵. Nakłada się bowiem na zjawiska niestabilności systemowej, współtowarzyszy transformacji i modernizacji stanowiącej następstwo procesów globalizacyjnych i jednocześnie współkreuje nieustanne kryzysy społeczne i polityczne⁶. Ciągłe kryzysy władzy, przewroty, niepewność klas panujących, wzrost aspiracji kontestujących system społeczno-polityczny mas społecznych, rodzą potrzebę wyrazistości ideowej elit rządzących. Stąd biorą się silne, charyzmatyczne osobowości demagogicznych w większości przypadków liderów nowych ruchów społecznych, przekształcających się w przywódców partii populistycznych i stających na czele rządów w poszczególnych krajach Ameryki Łacińskiej.

Genetycznie, ideologicznie i społecznie populistyczni politycy latynoamerykańscy nowej generacji, dochodzący do władzy po 1990 r., to byli liderzy ruchów społecznych i politycznych, działacze związkowi, charyzmatyczni działacze radykalnych organizacji o charakterze kontestacyjnym i często radykalno-rewolucyjnym nastawieniu. W Ameryce Łacińskiej bardzo silne i wyraźne są związki antyliberalizmu z populizmem, prowadzące do oryginalnych, niespotykanych w innych obszarach świata modeli rządzenia łączących autorytaryzm z demokra-

⁴ M. Marczevska-Rytka, *Populizm. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej w Ameryce Łacińskiej*, Lublin 1992.

⁵ I. Wallerstein, *Analiza systemów-światów. Wprowadzenie*, tłum. K. Gawlicz, M. Starnawski, Warszawa 2007.

⁶ *Sobre el estado de los estados latinoamericanos. Approaching the Bicentenary*, red. R. Stemplowski, Kraków 2009.

cją. Widać zatem tendencję do przechodzenia np. od rządów Carlosa Menema do Néstora Kirchnera w Argentynie, od Fernando Collora de Mello do Luli w Brazylii, od Gonzalo Sáncheza de Losady do obecnego rządu Evo Moralesa w Boliwii. Innym przykładem jest droga, jaką przebyła Wenezuela od rządów Carlosa Andrésa Péreza do Hugo Cháveza, albo dystans dzielący Alvaro Noboę i Rafaela Corree w Ekwadorze czy dynamiczny proces demokratyzacji w Urugwaju, którego symbolem jest Jose Mujica.

Nowe ruchy populistyczne w Ameryce Łacińskiej zmieniają strukturę społeczną, mechanizmy wyłaniania i sprawowania władzy oraz kulturę wszystkich bez wyjątku społeczeństw. Cechują się różnorodnością, intensywnością oraz wielością rodzajów i form działania. Pośród licznych ruchów populistycznych najważniejszą rolę odgrywają ruchy polityczne w rodzaju równościowych i populistycznych, alterglobalistyczne, indiańskie, ekologiczne, religijne. To właśnie nowa rzeczywistość śmiertelnego kryzysu kapitalizmu, a nie „globalizacji”, „mundializacji” czy „imperium”, jak chcą ideologie opisujące obecny świat, pozwoliła na powstanie wspomnianych podmiotów społecznych, grupujących zarówno studentów, kobiety, Indian, chłopów bez ziemi, homoseksualistów, mieszkańców miast, jak i bezrobotnych, emerytów, pacyfistów, ekologów, migrantów, młodzież i ludzi pozbawionych dachu nad głową.

Geneza latynoamerykańskiego populizmu wiąże się także z wcześniejszymi, lecz nie tak wyraźnie wyartykułowanymi w sensie zasad ideowych, zjawiskami. Za początki i przejawy ruchu alterglobalistycznego i populistycznego w świecie przyjmuje się – niezależnie od europejskich tendencji – powstanie zapatystów pod wodzą wicekomendanta Marcosa w stanie Chiapas w Meksyku, które wybuchło w styczniu 1994 r. Powstanie to, mające postać wielkiego zrywu zarówno ideowego, jak i militarnego, skierowane było przeciwko kolonizacyjnym, imperialnym wpływom kapitału światowego, głównie północnoamerykańskiego. W istocie rzeczy powstanie Indian pod przywództwem Rafaela Guillena, pełniącego pozycję lidera ruchu wicekomendanta Marcosa, było formą protestu przeciwko konsekwencjom kolonizacji. Bezpośrednią inspiracją powstania były obchody 500-lecia odkrycia Ameryki. W powstaniu Indian w stanie Chiapas w Meksyku zbiegły się wszystkie cele ideowe i dążenia populistów i alterglobalistów. Powstanie wspierali najważniejsi światowi intelektualiści, identyfikowani jako liderzy ruchów alterglobalistycznych, w tym Noam Chomsky i Alain Tourain. Socjolog francuski stał się doradcą komendanta Marcosa i współtworzył medialny, światowy wizerunek ruchu. Ruch w stanie Chiapas przyciągnął uwagę opinii publicznej całego świata, także w sąsiednich Stanach Zjednoczonych. Krótką charakterystykę lidera ruchu zapatystów sformułował Artur Domosławski:

Marcos, przywódca ruchu Indian w stanie Chiapas w Meksyku, zbrojnej rewolty, która wybuchła w 1994 r. i trwała do 2000, stał się symbolem aktywnej polityki alternatywnej, przywódcą

kontestacji światowej, wokół którego zjednoczyli się ideolodzy i teoretycy alterglobalizmu, tacy jak Regis Debray czy Alain Touraine, kreujący go na „uzbrojonego demokrate”, „świętego rewolucjonistę”, „proroka i socjologa na rumaku historii”, wicekomendanta, choć nie wiadomo czego⁷.

Alterglobalizm zapatystów meksykańskich, podobnie jak innych radykalnych ludowych ruchów wyzwolenia społecznego, ma charakter neopopulistyczny. Zapatyści stali się rzecznikami dążeń zmiany układu sił nie tylko w jednym regionie Meksyku, ale na całym kontynencie. Wyartykułowali przy pomocy swoich zwolenników w całym świecie jego antyliberalne, skierowane przeciwko homogenizacji, uniwersalizacji kulturowej i standaryzacji ekonomicznej, populistycznodemokratyczne zasady. Ruch zapatystów w stanie Chiapas połączył we wspólnym dążeniu upośledzonych społecznie Indian, chłopskich potomków Majów w Meksyku, z lokalnymi politykami i intelektualistami broniącymi ich interesów, oraz reprezentantów międzynarodowych stowarzyszeń, mediów, naukowców, artystów, działaczy społecznych, a nawet polityków.

Ruch piqueteros zrodził się w Argentynie w latach 90. XX w. za prezydentury Carlosa Menema. Akcje uliczne, protesty demonstracje, blokady dróg, to podstawowe formy działania uczestników tego ruchu. Ruch zapoczątkowany został w małym mieście w Patagonii Cutral-Co, gdy jedno pozostające we władaniu państwa przedsiębiorstwo zaczęło zwalniać ludzi z pracy. Zwolnieni pracownicy zablokowali jedną z krajowych dróg, protestując przeciwko polityce rządu. Koniec lat 90. to okres prywatyzacji części państwowych przedsiębiorstw, Argentyna weszła w tym czasie fazę transformacji ustrojowej. Oznacza to wzrost bezrobocia i zmiany w strukturze społecznej. Ruch pikietarzy rozprzestrzenił się na całą Argentynę. Liczba demonstracji oraz blokad sięgnęła w 1997 r. około tysiąca, z czego jedna czwarta przypadała na prowincję Buenos Aires. Po fazie gwałtownych spontanicznych protestów powołana została do życia organizacja Ruch Bezrobotnych (*Movimientos Trabajadores Descocupados*, MTD). Protesty zaczęły przybierać bardziej zorganizowany charakter i rozszerzyły się także na drogi i skupiska lokalne, a potem przeniosły się do miast. Blokadom towarzyszyły akcje okupacyjne budynków użyteczności publicznej i supermarketów.

Oprócz ekonomicznych, doraźnych żądań i działań, mających charakter ruchu związkowego, pikietujący zaczęli formułować cele społeczne i polityczne. Zasadniczo wpisywały się one w populistyczne dążenia większości ruchów społecznych w Ameryce Łacińskiej. W 2002 r. w starciach z policją zginęło dwóch demonstrantów Dario Santillan i Maximiliano Kosteki, w efekcie protesty się zaostrzyły, a żądania nabrały charakteru politycznego. W 2006 r. policjanci uczestniczący w zabójstwie demonstrantów zostali skazani za morderstwo.

Ruch Bezrobotnych pikietarzy stał się natomiast ruchem politycznym, do którego przyłączyły się partie reprezentujące skrajną i umiarkowaną lewicę oraz populistyczny peronizm. Poparł go prezydent Nestor Kirchner. Ruch wymusił na

---

⁷ A. Domosławski, *Świat nie na sprzedaż. Rozmowy o globalizacji i kontestacji*, Warszawa 2004, s. 143.

politykach utworzenie specjalnych programów socjalnych dla bezrobotnych, ale doprowadził także do przemian świadomości uczestników ruchu. Napotkał jednak opór prawicy i średniej klasy, jako populistyczny, anarchistyczny, antypaństwowy. Działaniom uczestników zaczęły towarzyszyć akty przemocy.

Ruch ten pełni obecnie funkcje mobilizacyjne, integracyjne, wprowadzając do życia społecznego Argentyny kategorie politycznie zaangażowanych członków lokalnych wspólnot.

Mający międzynarodowy zasięg ruch Tupamaros (Rewolucyjny Ruch Tupaca Amaru – Tupamaros Movimiento Revolucionario Tupac Amaru, MRTA) aktywny społecznie i politycznie w Peru i Urugwaju, doprowadził do objęcia władzy populistycznie zorientowanych polityków ze środowisk indiańskich i metyskich, wywodzących się z nizin społecznych. Istniejący i działający do tej pory w Peru i Urugwaju, ma charakter ludowy, lewicowy, opierający się na tradycyjnych zasadach samorządności. Jest to ruch alternatywny, skonfliktowany ze Świetlistym Szlakiem. Ruch Rewolucyjny im. Tupaca Amaru bierze swoją nazwę od XVIII-wiecznego bohatera narodowego Peru, Indianina Tupaca Amaru II, który stanął na czele ludowego powstania przeciwko Hiszpanom. Ruch i stojąca na jego czele organizacja powstały w Peru w 1984 r. Jest to ruch o charakterze antyrządowym. Od 1986 r. prowadzi różnego rodzaju akcje militarne i paramilitarne, mające na celu obalenie rządu Peru. Jedną z pierwszych akcji było przejście w lutym 1987 r. siedmiu stacji radiowych w Limie i odczytanie manifestu programowego. W latach 80. Tupamaros prowadzili walkę z rządem poprzez porwania polityków i akcje zbrojne przeciwko instytucjom państwowym. W 1989 r. został ujęty i aresztowany przywódca ruchu Victor Polay (zwany Comandante Rolando). Po brawurowej ucieczce z więzienia został ponownie schwytany w 1992 r. i osadzony w pojedynczej celi na terenie bazy morskiej w Callao. Ruch i organizacja działały jednak nadal pod przywództwem Nestora Cerpa Cartolini (zwanym Comandante Evaristo) do roku 1997. Nestor Cerpa był m.in. dowódcą bojówki, która w grudniu 1996 r. zajęła ambasadę Japonii w Limie. Uzbrojeni członkowie ruchu Tupamaros uwięzili w siedzibie ambasady 490 osób, zgromadzonych z okazji obchodów 63 rocznicy urodzin cesarza Japonii Akihito. Bojownicy Tupamaros zatrzymali w charakterze zakładników 72 osoby. Byli wśród nich prominentni politycy peruwiańscy, między innymi brat prezydenta Peru, kilku generałów, dowódców policji, minister spraw zagranicznych, sędziowie Sądu Najwyższego, członkowie parlamentu oraz ambasadorowie Japonii i Boliwii. Wielodniowe, długotrwałe rozmowy i negocjacje nie przynosiły skutku. Prezydent Peru Alberto Fujimori podjął decyzję o podjęciu akcji zbrojnej w celu uwolnienia zakładników. Po 126 dniach okupacji ambasady Japonii w nocy z 23 na 24 kwietnia 1997 r., komandosi peruwiańscy uwolnili zakładników (w wyniku akcji zginęli wszyscy terroryści – 14 osób oraz 2 komandosów i 1 zakładnik, który zmarł na atak serca). Obecnie peruwiański ruch Tupamaros jest zmarginalizowanym, ekskluzywnym, zamkniętym ugrupowaniem terrorystycznym, związanym z podziemiem narkotykowym *cocaleros*. Jest w zasadzie

organizacja przestępczą, ale wniósł do społeczeństwa peruwiańskiego idee i hasła równości i sprawiedliwości społecznej.

Ruch Tupamaros w Urugwaju, zwany Ruchem Wyzwolenia Narodowego (*Movimiento de Liberación Nacional* – MLN) ma profil lewicowy, radykalny, o charakterze ruchu partyzanckiego, nielegalnego. Działał głównie w latach 60. i 70. XX w. Jego przywódcą został Raúl Sendica. Był inicjatorem ruchu i twórcą ideologii oraz manifestu programowego, opierającego się na hasłach wyzwolenia społecznego i polityki socjalnej. Ruch stał się konglomeratem różnego rodzaju ugrupowań, od radykalnej lewicy, poprzez związki zawodowe po ugrupowania chłopskie. Ruch skierowany był w latach 70. i na początku 80. przeciwko junecie wojskowej i dyktaturze, opartej na panowaniu oligarchii wspieranej przez Stany Zjednoczone. Tupamaros w Urugwaju, podobnie jak w Peru, miał charakter nielegalny. Opierał swoje działania na radykalnym programie, realizowanym za pomocą zbrojnych akcji terrorystycznych. Pod koniec lat 60. bojownicy Tupamaros zaangażowali się w polityczne porwania i zabójstwa oraz działalność zbrojną, w tym rabunki banków i napady na instytucje rządowe. Szczególnie głośne stało się uprowadzenie potężnego dyrektora banku Pereyra Rebervela oraz ambasadora Wielkiej Brytanii w Urugwaju, jak również zabójstwo Dana Mitriane, agenta FBI.

Szczyt działalności Tupamaros przypadł na lata 1970–1971. W 1971 r. ponad 100 osadzonych bojowników Tupamaros uciekło z więzienia Punta Carretas. W latach 70. Tupamaros poddani zostali rządowym represjom, wielu przywódców i uczestników ruchu zniknęło w niewyjaśnionych okolicznościach, inni skazani zostali na wieloletnie więzienia. Po demokratyzacji życia politycznego w 1985 r. Tupamaros powrócili do publicznego życia w Urugwaju jako legalna partia polityczna (*Movimiento de Participación Popular*), która jest obecnie częścią rządzącej koalicji Szeroki Front – Nowa Większość. Jeden z liderów tego ruchu jest aktualnie prezydentem Urugwaju.

Ugrupowanie Świetlisty Szlak, oraz inspirowany i kierowany przez to ugrupowanie ruch społeczny, powstało w późnych latach 60. Ruch zainspirowany został i zainicjowany przez byłego profesora uniwersyteckiego Abimaela Guzmána, noszącego pseudonim Presidente Gonzalo, którego teorie stworzyły fundament maoistowskiej doktryny organizacji. Był to odłam Komunistycznej Partii Peru (*Bandera Roja* – Czerwony Sztandar), działający samodzielnie od 1964 r. Gdy wojskowy rząd Peru po raz pierwszy zezwolił na wybory w latach 80., Świetlisty Szlak był jedną z nielicznych grup powstańczych, które odrzuciły udział w wyborach, zamiast tego rozpoczynając wojnę partyzancką przez atakowanie punktów wyborczych w regionie. Ruch miał silne poparcie środowisk studenckich oraz radykalnych lewicowych organizacji miejskich. Siła ruchu, uznawanego za terrorystyczny osłabła po aresztowaniu Abimaela Guzmána we wrześniu 1992 r. Organizacja poniosła też szereg porażek z rąk samoobrony chłopskiej i rozpadła się na kilka odłamów. Obok walki z peruwiańskim rządem, Świetlisty Szlak był też zaangażowany w konflikt z reprezentującym dążenia i interesy Indian Ruchem

Rewolucyjnym im. Tupaca Amaru (MRTA) oraz innymi ugrupowaniami i partiami lewicowymi.

Terenem działania ruchów społecznych o charakterze populistycznym jest Brazylia⁸. Głównym, aczkolwiek niejedynym wyrazicielem populizmu, jest w tym kraju Ruch Chłopów bez Ziemi (*Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra*). Brazylijski, szeroki front kontestacji obywatelskiej przybiera różnorodne formy. Jednym z najbardziej znaczących jest Ruch Chłopów bez Ziemi. Skupia one obecnie około półtora miliona uczestników, działających w lokalnych skupiskach i oddziałach. Początek ruchu przypada na lata 1979–1980, okres, w którym społeczeństwo brazylijskie rozpoczęło proces demokratyzacji. Organizacja została zarejestrowana w roku 1984, stając się nie tylko znaczącą siłą społeczną, ale i polityczną. Po 20 latach dyktatury wojskowej nastąpiły znaczące przemiany polityczne. W 1985 r. prezydentem Brazylii został Jose Sarney. Wprowadził on na początku swojej prezydentury projekt modernizacji kraju, uwzględniający także reorganizację produkcji rolnej i redystrybucję własności ziemskiej. Przyjął program oparty na planie modernizacji. Jednym z głównych przedsięwzięć stało się unowocześnienie gospodarki rolnej i rozwiązanie kwestii agrarnej. Plan się jednak nie powiódł z powodu problemów finansowych. Ruch Chłopów bez Ziemi zradykalizował swoje działania, prowadząc jednocześnie kampanię edukacyjną i informacyjną wśród ludności chłopskiej. Równocześnie rozpoczęto akcję inwentaryzacji ziemi leżącej odłogiem. W 1985 r. około 5 milionów ludzi czekało na przydział ziemi od rządu. Gilmar Mauro scharakteryzował cele ruchu, jako dążenie do restrukturalizacji systemu użytkowania ziemi w celu gwarantowania jej posiadania wszystkim, którzy mogą na niej pracować, co winno się przyczynić do rozwoju technologicznego kraju i osłabienia negatywnych skutków społecznych nierówności.

W 1994 r. minister gospodarki Fernando Cardoso, wybrany w 1995 r. prezydentem Brazylii, obiecywał w kampanii wyborczej, że przyspieszy proces przydziału ziemi, jednak po wyborze plan reform został zawieszony. Rozpoczęła się faza akcji bezpośredniej, okupacji ziemi, budynków publicznych, demonstracji. Elementem pejzażu Brazylii stały się obozowiska uczestników ruchu, skupiające w wielu przypadkach po kilka tysięcy ludzi. Ruch stał się znaczącą siłą polityczną. Władze brazylijskie, przy udziale Fernando Cardoso, próbowały ruch zdelegalizować. Początkowo ignorowana działania i żądania liderów i uczestników ruchu, określając jego cele i program jako „historyczny anachronizm”. Ta polityka władz nie przyniosła skutku, ruch przybierał na sile. Władze przystąpiły do negocjacji, prezydent Fernando Cardoso, obiecał przywódcom ruchu kontyngent ziemi do przydziału w zamian za demobilizację uczestników. Ruch Chłopów bez Ziemi podjął ofertę rządu, zwiększając jednocześnie liczbę akcji okupacyjnych i demonstracji. Z drugiej jednak strony właściciele ziemscy, reprezentanci lokalnych elit społecznych i politycznych podjęli akcje represyjne wobec Ruchu. Powołali do ży-

---

⁸ T. Paleczny, *O caso brasileiro: processo de formação nacionalou fenômenos de latino-americanização?*, „Projeções” 2010 (Kurytyba), nr 20.

cia *Uniao Democratico Ruralista* – Związek Demokratyczny Wsi i przystąpili do kontrataku. W kwietniu 1996 r. doszło do jednej z większych masakr uczestników ruchu w miejscowości El dorado de Carajas w stanie Para. Zginęło w niej 19 osób. W wyniku działań władz, akcje Ruchu przybrały bardziej gwałtowny i radykalny charakter. W trakcie okupacji autostrady w kwietniu 2000 r., ponownie doszło do zamieszek, ataku policji i rozruchów, w wyniku których śmierć poniosło kilkanaście osób. Masakrę filmowała i transmitowała telewizja. Ruch Chłopów bez Ziemi poruszył opinię publiczną.

Po objęciu urzędu prezydenta przez Inácio Lula da Silva, w maju 2005 r. odbył się marsz uczestników ruchu do stolicy kraju. Marsz ruszył z Goiânia, miasta leżącego około 200 kilometrów od stolicy. 18 maja doszło do spotkania prezydenta z kilkoma liderami ruchu. Jednym z ideologów i intelektualnych oraz programowych przywódców Ruchu stał się Paulo Freire, krytyk zasad gospodarki liberalnej.

Jednym z bardzo ważnych odmian ruchów politycznych, które dążą do zmian struktury społecznej i stosunków władzy, nie tylko w krajach latynoamerykańskich, jest populizm (bądź neopopulizm). Tendencje populistyczne są obecne zarówno w ideologiach i ruchach politycznych prawicy, jak i lewicy. Populizm latynoamerykański jest związany genetycznie z brakiem silnych, stabilnych ugrupowań i partii politycznych oraz zakorzenioną w tradycji ludowej pozycją „wodza”, przywódcy. Populizm prawicowy, kościelno-narodowy, nawet ultraprawicowy reprezentowany był przez rządzące w Ameryce Łacińskiej elitarne elity oligarchiczne, junty wojskowe i grupy kontrolujące dyktatury sprawujące władzę. Równie silny, lecz bardziej radykalny populizm reprezentują jednak wszelkie lewicowe, społeczne i indiańskie ruchy polityczne, wynoszące w ostatniej dekadzie do władzy liderów partyzanckich, opozycyjnych organizacji. Populizm towarzyszy ruchom kontestacji i oporu społecznego, będąc jedną z najważniejszych orientacji politycznych w dążeniu do objęcia władzy bądź kontroli nad instytucjami państwowymi.

Peronizm w Argentynie, „nacionalizm państwowy” Getulio Vargasa w Brazylii, to orientacje populistyczne, które obecnie zastępowane są bardziej radykalnymi ideami nowych, „ludowych”, wyniesionych przez ruchy oporu polityków, takich jak wybrany w grudniu 2005 r. prezydent Boliwii Evo Morales, prezydent Wenezueli Hugo Chavez czy Luiz Inácio Lula da Silva w Brazylii.

Ruchy populistyczne to przeważnie oddolne ruchy kontestacyjne, stanowiące złożoną i bardzo zróżnicowaną reakcję na procesy globalizacyjne. W pozytywnym programie populizm promuje idee równości sprawiedliwości społecznej, odwołując się do specyfiki położenia społecznego ludzi zaliczanych do upośledzonych kategorii społecznych: wiejskiej ludności indiańskiej, bezrobotnych mieszkańców miejskich dzielnic nędzy, zmarginalizowanych i „zbędnych” ekonomicznie przez zjawiska modernizacji kategorii pracowników niewykwalifikowanych.

Populizm ma także wyraźne korzenie kulturowe, wyrastające na gruncie tożsamości zbuntowanych, walczących o swoją podmiotowość rdzennych mieszkańców i imigrantów. Ruchy populistyczne propagują „trzecią drogę rozwoju”,

opartą na doktrynie politycznej Simóna Bolívara, noszącą nazwę boliwarianizmu. Populizm latynoamerykański z jednej strony przybiera postać swoistego nacjonalizmu ludowego, a z drugiej opiera się na zasadach demokracji bezpośredniej, głęboko osadzonej w tradycji skupisk lokalnych.

Trzecią ważną, rozległą odmianą ruchów politycznych o charakterze strukturalnym, wyrastającym na podłożu konfliktu społecznego, są integralnie związane z populizmem ruchy indiańskie. Mają na celu włączenie ludności rodzimej do głównego nurtu życia społecznego, politycznego i kulturowego. Występują w całej Ameryce, ale największy wpływ i znaczenie mają w krajach o dużym udziale ludności indiańskiej, głównie w krajach andyjskich: Boliwii, Peru i Ekwadorze, ale także w Gwatemali, Meksyku, Chile i innych krajach tego obszaru. Ruchy te skierowane są na upodmiotowienie ludności rodzimej, ale cele i dążenia tych ruchów są różnorodne, mają wymiar i lokalny, i państwowy, i kontynentalny. Prowadzą do działań zmierzających z jednej strony do rewindykacji, odzyskiwania utraconych ziem, z drugiej do udziału w instytucjach władzy samorządowej i państwowej. Mają charakter polityczny, prowadzą do włączania ludności rodzimej do sprawowania władzy, z drugiej etnokulturowy, polegający na ochronie języka, tradycji, ale też tradycyjnych indiańskich stylów życia. Oba nurty, polityczny i kulturowy, mają ścisły związek z działaniami na rzecz ochrony środowiska naturalnego, prowadzą też do awansu społeczno-ekonomicznego Indian.

W ruchach indiańskich występują różnorodne nurty i orientacje, są wśród nich odmiany mające podstawy plemienne, lokalne, religijne, etniczne, ale także ekonomiczne i polityczne. Aleksander Posern-Zieliński podzielił ruchy indiańskie na sześć podstawowych nurtów:

- Ruchy etnosyndyalistyczne, występujące głównie w Boliwii i Peru, które łączą ze sobą działania ludności wiejskiej i indiańskiej przez związki zawodowe lub branżowe. Jest to odmiana ruchów radykalnych, lewicowych, związanych także z dążeniami do wyzwolenia społecznego ludności położonej na dole hierarchii społecznej.
- Ruchy etnopolityczne, prowadzące do tworzenia ugrupowań, organizacji i partii politycznych, uczestniczących w procesie rywalizacji o władzę na różnych szczeblach organizacji systemu politycznego. Egzemplifikacją tych ruchów jest działający w Ekwadorze i Boliwii Ruch Pachakutik.
- Ruchy etnokulturowe, które odwołują się głównie do prawa Indian do zachowania ich odrębności i autonomii w społeczeństwach wielokulturowych. Jednym z ruchów tego rodzaju jest Konfederacja Tubyliczych Narodowości Ekwadoru założona w 1986 r. (CONAIE), łącząca członków różnych grup plemiennych i regionalnych z rejonów andyjskich i amazońskich.
- Ruchy etnokomunitarne, mające także wyraźną podbudowę kulturową, w tym religijną. Są to z zasady ruchy lokalne, prowadzące do mobilizacji kulturowej i społecznej poszczególne grupy plemienne.
- Ruchy etnosamorządowe, związane z poprzednimi, prowadzące do wzrostu aktywności ludów autochtonicznych na lokalnym szczeblu samorządowym.

– Ruchy etnoekologiczne, dążące do ochrony indiańskich obszarów i regionów o odmiennych stylach życia. Reprezentująca ten rodzaj ruchów Konfederacja Ludów Tubyliczych Boliwii znana jest, podobnie jak większość tego typu organizacji i stowarzyszeń indiańskich, liderom światowych ruchów alterglobalistycznych⁹.

Ruchy polityczne dążące do zmian w strukturze społecznej, w układzie stosunków władzy, działają obecnie na kilku frontach, osiągając rezultaty w wymiarze lokalnym, państwowym i globalnym. W efekcie ich działalności zmieniają się struktury własności i sprawowania władzy w środowiskach lokalnych, w układach samorządowych, ale także następują zmiany w rządach państw. Stowarzyszone i skupione w ruchach globalnych, są nieodłącznym i nabierającym znaczenia komponentem ruchów alterglobalistycznych. Wspierane przez ruchy ekologiczne, pacyfistyczne, feministyczne, ale także religijne, zwłaszcza o charakterze synkretycznym, zmieniają środowisko społeczne nie tylko w ubogich, demokratyzujących się krajach Ameryki Łacińskiej.

Ruchy polityczne w tym równościowe, wolnościowe i populistyczne, ekologiczne, indiańskie i wiele innych, są obecnie komponentem ruchów antyglobalistycznych. Nowe ruchy społeczne funkcjonują w Ameryce Łacińskiej jako reakcja na procesy globalizacji. Nowe ruchy populistyczne są próbą poszukiwania rozwiązań w sytuacji niepewności, kryzysu dotychczasowych instytucji i organizacji publicznych. Wyzwalają w Ameryce Łacińskiej społeczną energię, budzą indywidualną oraz zbiorową potrzebę sprostania wyzwaniom ponowoczesności, stanowią emocjonalną, intelektualną oraz społeczną reakcję na efekty globalizacji. Dzięki wspólnotowej, zbiorowej, zorganizowanej formie reagowania na zjawiska globalizacji, zwłaszcza te rodzące poczucie dyskomfortu psychicznego, niepokoju, zagrożenia, ludzie odzyskują dzięki ruchom i ideom populistycznym poczucie podmiotowości.

Ruchy populistyczne przybierają w Ameryce Łacińskiej coraz bardziej charakter polityczny, konkurując z partiami o miejsce w systemach władzy, zmieniają oblicze wielu krajów kontynentu. Przystają być elementem egzotyki, folkloru społecznego i politycznego w lokalnych, regionalnych czy krajowych układach, stając się elementem przemian społecznych i politycznych w całej Ameryce Łacińskiej.

---

⁹ A. Posern-Zieliński, *Między indygenizmem a indianizmem. Indyjcy Indianie na drodze do etnoro-zwoju*, Poznań 2005, s. 68–75.